

УДК: 81.1..811.512.154

Абдразакова Гульмира Шарапидиновна,
кандидат филологических наук, доцент
Abdrzakova Gulmira Sharapidinova,
candidate of philological sciences, docent

«ТОО» КОНЦЕПТИ КЫРГЫЗДАРДЫН ТИЛДИК АҢ-СЕЗИМИНДЕ

Аннотация. Макалада кыргыз тили улуттун аң-сезимин, дүйнө таанымын, маданиятын чагылдырган тарыхый мүнөзгө ээ болгон тил экендиги белгиленген. Кыргыздардын кулк-мүнөзү, жашоо образы, маданияты курчап турган географиялык чөйрөсүнүн, климатынын таасиринде калыптангандыгы, алар тилдик маалыматтарында чагылдырылгандыгы каралган. Улуттун аң-сезимин, ой-бүтүмүн туюндурган тилдик маалыматтар, ар бир туруктуу сөз айкаштары, макал-ылакаптары, афоризмдери, көркөм тексттери түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана кыска туюндурулуп, паремияларда бийик акылмандык менен топтолгон маалыматты, элдик тажрыйбаны, элдик акылмандыкты, элдик эмоционалдуулукту жана бааны жандандырып турган философиялык терең ойлор камтылгандыгы айтылган. Мейкиндиктин элдин жашоосуна, өзгөчө таасир берери, аларды өздөштүрүүнүн материалдык булактары тил аркылуу туюндурулары илимий көз-караштарга таянуу менен белгиленген. «Мейкиндик» категориясынын негизин түзгөн «тоо» сегментинин дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү маани-маңызы, кыргыздардын тилдик аң-сезиминде чагылдырылышы талдоого алынган. Кыргыз улуттук дүйнө таанымынын негизинде калыптанган тилдик билимдерде «тоо» лексемасынын дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү концепт катары орду каралган. Улуттун жүрүм-турум нормаларынын тилдик маалыматтар аркылуу туюндурулушу тоонун образы менен байланыштуу каралган. «Тоо» сөзү сабыр, күч, акыл, билим, максат, убакыт, мезгил ж.б. сөздөр менен аналогиялык катыш түзүп, тилдик символ, метафора катары колдонулары аныкталган. «Тоо» сөзү тилдик символ катары фразеологизмдерде, паремияларда, көркөм тексттерде кеңири колдонулгандыгы факты-материалдар менен далилденген.

Негизги сөздөр: *дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, мейкиндик дүйнө сүрөтү, «мейкиндик» категориясы, концепт, «тоо» концепти, символ, метафора, образ, фондук билимдер ж.б.*

КОНЦЕПТ «ГОРА» В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ КЫРГЫЗОВ

Аннотация. В статье отмечается, что кыргызский язык является историческим языком, отражающим сознание, мировоззрение и культуру нации. Считается, что характер, образ жизни и культура кыргызского народа формируются под влиянием окружающей географической среды, климата и отражаются в языковых информациях. Языковая информация, которая выражает сознание и мысли нации, выражается в простой и сжатой форме с точки зрения структуры каждого регулярного выражения, пословиц, афоризмов, литературных текстов. Они содержат глубокие философские мысли, которые вдохновляют. На основании научных взглядов было установлено, что пространство оказывает особое влияние на жизнь людей и что материальные источники их развития выражаются через язык. Анализируется сущность «горного» сегмента, который составляет основу категории «пространство» в кыргызском языковом образе мира, его отражение в языковом сознании кыргызского народа. В лингвистике, сформированной на основе кыргызского национального мировоззрения, знак «горы» рассматривается как понятие в кыргызском языковом

образе мира. Выражение национальных норм поведения посредством лингвистической информации рассматривается в связи с образом горы. Слово «гора» относится к терпению, силе, интеллекту, знаниям, целям, времени, времени года и так далее. Было обнаружено, что оно используется в качестве лингвистического символа, метафоры, образующей аналогичные отношения со словами. Факты показали, что слово «гора» широко используется в качестве лингвистического символа во фразеологии, паремии и художественных текстах.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, пространственная картина мира, категория «пространство», концепт, концепт «гора», символ, метафора, образ, фоновые знания и др.

THE CONCEPT «MOUNTAIN » IN THE LANGUAGE CONSCIOUSNESS OF THE KYRGYZ

Abstract. The article notes that the Kyrgyz language is a historical language that reflects the consciousness, worldview and culture of the nation. It is believed that the character, lifestyle and culture of the Kyrgyz people are formed under the influence of the surrounding geographic environment, climate and are reflected in linguistic information. Linguistic information, which expresses the consciousness and thoughts of a nation, is expressed in a simple and concise form in terms of the structure of each regular expression, proverbs, aphorisms, literary texts.

They contain deep philosophical thoughts that inspire. On the basis of scientific views, it was established that space has a special effect on people's lives and that the material sources of their development are expressed through language. The essence of the "mountainous" segment, which forms the basis of the "space" category in the Kyrgyz linguistic image of the world, is analyzed, as well as its reflection in the linguistic consciousness of the Kyrgyz people. In linguistics, formed on the basis of the Kyrgyz national worldview, the "mountain" sign is considered as a concept in the Kyrgyz linguistic image of the world. The expression of national norms of behavior through linguistic information is considered in relation to the image of the mountain. The word «mountain» refers to patience, strength, intelligence, knowledge, goals, time, season, and so on. It was found to be used as a linguistic symbol, a metaphor that forms a similar relationship with words. The facts have shown that the word «mountain» is widely used as a linguistic symbol in phraseology, paremia and literary texts.

Key words: picture of the world, linguistic picture of the world, spatial picture of the world, category «space», concept, concept «mountain», symbol, metaphor, image, background knowledge, etc.

Бардык элдердин, ар бир улуттун дүйнө кабылдоосунун өзгөчөлүгү, табият мыйзамдарынын алар тарабынан өздөштүрүлүшү, жашоо образы, тарыхы, маданияты тиларкылууберилип, тиларкылуу муундан-муунга мурас катары сакталып келет. Бул жагынан алганда кыргыз тили – дүйнөнү кабылдоону өзгөчө жолдор менен чагылдырган тарыхый мүнөзгө ээ улуттук тил. Кыргыз тилинин улуттук маданий өзгөчөлүгү эң алды этномаданий мүнөзгө ээ лексикада чагылдырылат. Лексикалык бирдик – сөздүн ички формасында чындык же анын фрагменти жөнүндө ар кандай

көлөмгө ээ маалыматтар камтылган болот. Сөздүн лексикалык маанисинен мазмун жаратуучу функциясына, өзгөчө дүйнө таанымдык белги-касиеттерине чейин комплекстүү изилдөөгө алуу жана терең талдоо концепттерди изилдөө менен байланыштуу. Сөздүн лексика-семантикалык структурасында элдин бир нечелеген кылымдык тарыхындагы белги-касиеттери жөнүндөгү мазмундуу маалыматтар камтылып, улуттук аң-сезимдин, дүйнө таанымдын негизиндеги көптөгөн билимдердин «уюткусу» катары кызмат аткаrsa «негизги сөздөр» же

«маданий концепттер» катары каралат. Мындай негизги сөздөрдө ошол элдин маданияты, жашоо-тажрыйбаларынын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт. Австралиялык тилчи-окумуштуу Анна Вежбицкаянын пикиринде негизги сөздөр «...отражают и передают образ жизни и образ мышления, характерный для некоторого данного общества (или языковой общности), и что они представляют собою бесценные ключи к пониманию культуры» [3, 283-б.]. Лексикалык бирдиктердин тутумундагы улуттук маданий маанилерди аныктап чыгуу үчүн фразеологизмдерди, паремияларды, тексттерди талдоого алуу милдети келип чыгат.

Кандай гана объективдүү чындыкты албайлы, коомдук тажрыйбалардан улам аң-сезимге кабылданат жана моделдештирилет, ар бир адам жеке дүйнө сүрөтүнө ээ болот [5, 22-б.]. Ал эми жеке адамдын дүйнө сүрөтү өзүнүн жашаган чөйрөсүнө, жашоо өзгөчөлүгүнө ылайык иштелип, калыптанып, жамааттык, уруулук, улуттук мүнөзгө өтөт. Демек, улуттун дүйнө сүрөтүн чагылдырган тили аркылуу алардын руханий байлыгы, материалдык баалуулуктары көрүнөт. Ириде, тил дүйнөнүн, дүйнө фрагментинин көрүнүшүн, сүрөтүн баяндайт, мазмундаштырат жана маалыматташтырат. Кандай гана эл жана этнос болбосун, алардын билимдери жана дүйнө таанымы анын тилинде сакталат. Демек, элдин тили менен маданиятынын ортосундагы байланыш алардын руханий байлыгынан, материалдык баалуулуктарынан көрүнүп турат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө кайсы бир элдин тилин изилдегенде аны ошол элдин аң-сезими, дүйнө таанымы, маданияты менен байланыштырып изилдөө максаты алдыңкы орунга чыгат. Андыктан, эң алды менен, тоо жөнүндөгү тилдик дүйнө таанымдык маалыматтарга кайрылуу негизги милдет болушу шарт.

Этноскобайланыштуу маселелердигерен изилдеген белгилүү илимпоз Л.Н.Гумилев өзүнүн эмгектеринде алгачкылардан болуп «...адамзат өзүнүн келип чыгышында түр

катары бирдей, ал эми ар кандай климаттык шарттарга ылайыкташуу мезгилинде түрдүү этностор жана маданий салттар келип чыккан» деген ойду билгизет. Андан ары окумуштуу: «Географиялык чөйрө коомдук көрүнүштөрдүн кыймылын аныктайт. Ал адамдардын жашоосуна олуттуу таасир тийгизет, анткени этникалык бирикмелердин өнүгүшүн тездетет же кечендетет», - деп жазат [4, 29, 383-388-б.]. Айрым көз караштарда белгиленгендей, тоо этектеп жашаган элдердин анын катаал аба ырайына-климатына ыңгайлашкан уникалдуу маданияты, жашоо образы салттары жана адаттары жашоого жол ачуу аркылуу социалдык-экономикалык жактан өнүгүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн [1, 5-б.]. Бул көз караштарга таянсак, кыргыздар «көчмөн калк» катары байыртадан бери тоо койнунда, тоо этектеп жашашкандыктан, салт-санаа, адаттары, руханий байлыктары тоо менен тыгыз байланышта өнүгүп келген. Аларды өздөштүрүүнүн, баяндоонун бай материалдык булактары тилдик маалыматтары аркылуу кеңири чагылдырылат. Андыктан тоонун дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү ордун аныктоо, маани-маңызын ачуу жана адамзат аң-сезиминдеги чагылышын талдоо дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү актуалдуу маселе.

Тоо – жер үстүндөгү маанилүү объектини түшүндүргөн сөз же жерден, түздүктөн айырмаланган бийиктикке ээ болгон бүктөмдү түшүндүргөн географиялык кенен түшүнүк гана эмес, дүйнө таанымда, ойломдо, дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө байыртадан бери ар бир элдин ойтолгоосунда кеңири орун алып, терең маани-мазмунга ээ болгон концепт. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө тоону концепт катары баяндоодо эки деңгээлге таянышыбыз керек: биринчи – концепттин же тилдик белгилердин жалпы адамзаттык жана универсалдык маанисин аныктоо, экинчи – концепттин улуттук тилде белгилүү бир этомаданий дүйнө таанымдык тажрыйбаны бекемдеген каражат катары өзгөчө мүнөзүн аныктоо [5, 23-б.].

Ошентип, улуттук тилдик дүйнө сүрөтүндө «тоо» концепти кыргыздардын мейкиндик дүйнө сүрөтүн түзгөн сегменттердин эң негизгиси болуп эсептелет. Андыктан аталган концептке концептуалдык анализ жүргүзүү биздин изилдөөбүздүн предметин түзөт.

Филология жаатындагы изилдөөлөрдө баса белгиленгендей, улуттук дүйнө сүрөтүн, билимдердин бүткүл системасын түптөгөн, чагылдырган негизги категориялардын ичинен «мейкиндик» категориясы олуттуу мааниге ээ. «Дүйнө таануудагы эң фундаменталдуу тармактардын бири – мейкиндикти категориялаштыруу» [8, 84-б.]. «Мейкиндик» карачай-балкар тилдериндеги дүйнөнүн сүрөтүндө бир нече негизги мейкиндик сегменттери (тоо, түздүк, суу ж.б.) аркылуу түшүндүрүлгөн «макроконцепт», ал эми аталган сегменттер «микроконцепттер» деп берилет. [2, 3-б.]. Ю.М.Лотмандын пикири боюнча «...мейкиндиктин семантикасы тигил же бул маданияттагы дүйнө сүрөтүнүн жаралышында үстөмдүк кылуучу мааниге ээ болбосо да, өзгөчө мааниге ээ» [9, 205-б.]. Мейкиндик маданияттын түрдүүлүгүнө байланыштуу түрдүүчө кабыл алынат. Ю.С.Степановдун пикирине ылайык «мейкиндикке кайрылуу – адам жүрүм-турумунун нормаланган аспектинин образына кайрылуу. Ушундан улам ар кандай улуттук маданиятта тарбияланган адамдардын мейкиндикке болгон мамилеси ар кайсы өлкөлөрдөгү кабыл алынган моделдерге төп келээрин байкайбыз» [11, 8-б.].

Аталган көз караштардан улам мейкиндик өзгөчөлүктөргө ылайык, кыргыздардын жашоо образы тоо койнунда өткөндүгүнө, кыргыз өлкөсү мекендеген мейкиндиктин 94%ын түздүк эмес тоолор, дөңдөр жана ойдуңдар түзгөндүгүнө байланыштуу кулк-мүнөздөрү, адамдык сапаттары, ой-тыянактары жаратылышына, курчап турган тоолоруна ылайык калыптангандыгын, ой-жүгүртүүлөрү горизонталдуу эмес, вертикалдуу мүнөзгө ээ

болгондугун белгилейбиз. Ой бүтүмдөрдү туюндурган тилдик маалыматтар, ар бир туруктуу сөз айкаштары, макал-ылакап, афоризмдери, көркөм тексттери түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана кыска туюндурулуп, ар биринде вертикалдуу түрдө ой жүгүрткөн подтексттик маалыматтар камтылган. Паремияларда бийик акылмандык менен топтолгон маалымат, элдик тажрыйбаны, элдик акылмандыкты, элдик эмоционалдуулукту жана бааны жандандырып турган философиялык терең ойлор берилген. Кыргыз үчүн тоо эркиндиктин, акылдын, адамдык сапаттарды ж.б. баалоонун символу катары калыптанган жана алар тилдик бирдиктер, макал-ылакаптар, фразеологизмдер ж.б. аркылуу кеңири чагылдырылат: «Тоонун чокусу бийик, адамдын акылы бийик», «Тоо чоңдугу менен бааланат, адам акылы менен бааланат», «Бийик тоону жанынан көр, башына чыкпа, жакшы кишини алыстан ук, жанына барба (макалдар), «Таянган тоосу бийик» (фразеологизм) ж.б.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү аталып кеткен макалдарда, фразеологизмде тоонун бийиктиги аналогиялык кырдаалга жараша образ катары белгилүү тилдик каражаттар менен туруктуу түрдө ассоциацияланган. Мисалы, тоонун бийиктигинин образы – акыл сөзүнүн мааниси менен ассоциацияланган символ, бийик тоонун образы – жакшы адам, тоонун бийиктигинин образы – колдоочу адам сөз айкаштарынын мааниси менен ассоциацияланган символдор [14, 78-б.]. Тилдеги символдор жөнүндө сөз кылганда функционалдык жактан бири-бирине жакын болсо да көркөм чыгармалардагы жетарык мүнөзгө ээ символиканы айтпайбыз. Тилдик эволюциялык процесстен жаралган, жеке өзгөчөлүккө ээ, белгилүү бир маанини алып жүргөн символдор жөнүндө кеп кылабыз. Тилдик символдун өзгөчөлүгү сөздүн кенен маанисиндеги прагматиканы, фондук билимдерди көрсөткөн дүйнөнүн сүрөтү менен байланышкан тилдик каражаттарды мотивациялоодо турат [14, 85-91-б.].

Адам алгач геомейкиндикте ойлоноору талаш туудурбаган факт. Мында улуттук дүйнө таанымдын келип чыгышында маанилүү роль ойногон түрдүү объектилер бөлүнүп, өз алдынча ажыратылып каралат. Дүйнөнү таанып билүү, өздөштүрүү процесси мейкиндиктин негизги объектилерине кошумча функцияларды жана символдук маанилерди берүү менен коштолот. Маселен, кыргыздын аң-сезиминде тоо, чоку – эң алгач душмандардан коргонуучу объект болгондуктан, дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө тилдик атоого ээ «чеп» сөзү менен белгиленип тилдик метафораны туюндурат. Маселен, кыргыз тилинде *Тал-Чоку* аттуу оронимдин колдонулганын кезиктиребиз. Тал-Чокунун тарыхый мүнөздөмөсү жөнүндө Хусейин Карасаевдин эмгегинде төмөндөгүдөй берилет: «Түндүк Тияншандагы Талгар тоосунда Тал-Чоку деген аталыш бар. Бул маалымат князь Масальский түзгөн «Туркестанский край» аттуу чоң китепте айтылган. Ал китеп 1913-жылы чыккан. Ошонун 43-бетинде. Бул тоо Кыргызстан менен Казакстандын чегинде. Алмамбет менен Сыргак Бээжинге чалгын салганда, ошол Тал-Чокудан дүрбү салып, кытай жерин караган. *Тал-Чокуга таянса, Чокусунда кары бар, этек жагы өтөктүү, Бийик чыккан талы бар, Көз жетпеген чеп экен, Тегереги бек экен* («Манас»)» [6, 60-б.]. Ал эми символдоштурууда тоо, анын чокусу – бир нерсенин, окуянын, кыймылдын ж.б. жеткен чегин билдирген бийиктик. Чокусу – максатка жетүүнүн чеги, алдыга умтулууну билдирген тилдик метафора. Мисалы, *Ашар замат жаңы гана чокуну, андан бийик максаттарга камданам. Кыл чокуга суктанамын сен жеткен, Кыргыз демек күчкө толгон эр жеткен* (Т.Кожомбердиев) [7, 9-б.]. Аталган мисалдарда *чоку, кыл чоку* – максатка жетүү сөз айкашынын маанисине символдоштурулган метафора. Аталган тилдик каражаттарда тоонун чокусу, бийиктик – максатка жетүү сөз айкашын мазмундаштырган жана адамдын жүрүм-турумун жөнгө салууда колдонулган. Демек, *чоку* – бул *ийгиликтин жеткен*

чеги маанисин туюндуруучу – тилдик символ. Алдыга умтулууну, ийгиликке жетишүүнү мазмундаштырат. Тоо, чоку – адамдык сапаттарды баалоону туюндурган тилдик метафоралардын объектиси болуп эсептелет. Ошентип геомейкиндиктеги бийиктик жана тереңдик, тоо жана ой кыргыздын кулк-мүнөзүнүн, жүрүм-турумунун калыптанышына, ойт-тыянагынын маалыматталышына өзгөчө таасир берген.

Кыргыздын дүйнө таанымы боюнча түздүктөгү жол – бул айдын, кең талаага эмес, тоого карай же төмөнгө карай кеткен чексиз жол маанилерин элестетип төмөндөгүдөй фразеологизм, туруктуу сөз айкаштары жана тоого байланыштуу кадыресе же көркөм тексттеги образдуу, ассоциациялык маанилерге ээ тилдик каражаттар колдонулат: *«Бир аягы төрдө, бир аягы көрдө», «Жакшы жигит элин өргө сүйрөйт, жаман жигит элин көргө сүйрөйт», «Өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк» (макалдар), «Төрүнөн көрү жакын», «Ойду, тоонусүйлөө»* (фразеологизмдер), *Ой-тоосу тегеретегиз бүтөп, // Ошентип өчөрүмдө түтөп-түтөп, // Каргадай Акылайым кирип келсе, // кайрадан жүрөгүмө акыл бүтөт* (Т.Кожомбердиев) [7, 11-б.]. *Ойдо, тоодо, тээ адыр, жайыктарда ар түлүк мал жылдыздай чачылып жайылууда, аларды көзөмөлдөгөн уйчу-койчулары көрүнсө көрүнөт* (Т.Сыдыкбеков) [12, 65-б.].

Тоо, анын кыры, ашуусу – мезгилди, убакытты, адам жашын белгилөөнү символдоштурат: *алтымыштын кырына жетүү, алтымыштын кырын ашуу, алтымыштын ашуусун ашуу, кырктын кырына жетүү* (Оозеки кеп) маданий стереотип катары адамга берилген жашты белгилөө маанисин туюндурат. *Көрүнгөн тоонун ыраагы жок* (макал). *Кечээ гана тиги кырда жок эле, Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш* (А.Осмонов) [10, 146-б.]. *Ашуудан берген отчетум* ж.б.

Тоо – бир эле учурда адам жашын белгилөөнү жана рухий жактан багыт берүүчүлүк милдетти аткарган тилдик

символ. Демек, кыргыз үчүн объективдүү чындыктагы көзгө урунган негизги баалуулуктарынын бири тоо болгондуктан, тоо жана анын бөлүктөрү тилдик туруктуу бирдиктерде, ошондой эле көркөм тексттерде тилдик символ жана тилдик метафора катары кеңири колдонулат. Эгерде батыш элдеринин менталитетинде адам өзү менен өзү, ал эми жаратылыш анын

жашоосунун шарты гана болуп эсептелсе, ал эми көчмөндөрдө жаратылыш, анын ичинен тоо кыргыздардын жашоосунун бөлүнгүс, маанилүү жана өтө жооптуу бир бөлүгү.

Кыргыз үчүн «тоо» концепти көчмөн маданиятыбызды чагылдырат жана адамдын көчмөн маданиятына кирүүсүнө жол ачат. Ал кыргыз дүйнө таанымында, менталдык чөйрөсүндө орчундуу орунду ээлейт.

Адабияттар

1. *Акаев А.* Вступительное слово // Горы Кыргызстана. – Бишкек, 2001. – С.5.
2. *Ахматова М.А.* Концепт «Гор» в Карачаево-Балкарском нарстском эпосе // Современные проблемы науки и образования. – 2015. -№ 2-3.;
3. *Вежбицкая А.* Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. С.283
4. *Гумилев Л.Н.* Конец и вновь начало. – М., 1994.
5. *Замалетдинов Р.Р.* Национально-языковая картина татарского мира [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / Р.Р.Замалетдинов. – Казань, 2004. – 499 с.
6. *Карасай уулу Х.* Камус наамадан жороп. – Бишкек, 1992. -78 б.
7. *Кожомбердиев Т.* Кыл чокулар: Ырлар. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 172 б.
8. *Кубрякова Е.С.* О понятиях места, предмета и пространства // логический анализ языка: Язык пространство / Отв. Ред. Н.Д.Арутюнова. Москва.: Языки рус. культуры, 2000. С. 84-92.
9. *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. – М.,1996. – 464 с.
10. *Осмонов А.* Ырлар жыйнагы. I том. Ф.: Адабият, 1982. – 460 б.
11. *Степанов Ю.С.* В Трёхмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М.: Наука, 1985. – 335 с.
12. *Сыдыкбеков Т.* Көк асаба. Тарыхый роман. – Ф.: Адабият, 1989. – 464 б.
13. *Томпсон Дж.* Первые философы. – М.: Изд-во ин. лит-ры, 1959.- с
14. *Черданцева Т.З.* Метафора и символ во фразеологических единицах. // Метафора в языке и тексте. – М.:Наука, 1988. – 176 с.